

DENDROFLORA ZABYTKOWEGO CMENTARZA ŻYDOWSKIEGO W CZĘSTOCHOWIE

Kacper Lechowicz, Dorota Wrońska-Pilarek✉

Katedra Botaniki Leśnej, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
ul. Wojska Polskiego 71D, 60-625 Poznań

ABSTRAKT

Na zabytkowym Cmentarzu Żydowskim w Częstochowie zinwentaryzowano 2124 okazów roślin drzewiastych należących do 19 gatunków z 15 rodzin. Najwięcej jest drzew robinii akacjowej *Robinia pseudoacacia*, klonu pospolitego *Acer platanoides* i brzozy brodawkowatej *Betula pendula*. W warstwie krzewów dominuje bez czarna *Sambucus nigra*. Najliczniejsze są młode drzewa o obwodach 30–120 cm i wysokościach 16–25 m. Stan zdrowotny większości zinwentaryzowanych roślin jest bardzo dobry lub dobry. Odnotowano 18 okazałych drzew, z których trzy wytypowano do ochrony w formie pomników przyrody. Na terenie nekropolii zinwentaryzowano także i opisano 24 najlepiej zachowane nagrobki – macewy z motywami roślinnymi. Dendroflora parku jest zaniedbana i wymaga szybkiego uporządkowania, ponieważ w obecnym stanie zagraża zarówno ludziom licznie odwiedzającym obiekt, jak i cennym macewom.

Słowa kluczowe: dendroflora, macewy, cmentarz żydowski, kirkut, Częstochowa

WSTĘP

Cmentarze, nazywane ogrodami pamięci, czy też ogrodami żywych i umarłych, zarówno katolickie, ewangelickie, jak i żydowskie są niezwykle ważnymi miejscami oddawania kultu i czci zmarłym. Stanowią także cenne obiekty kultury materialnej i duchowej, dostarczając informacji o minionych wydarzeniach i ludziach, dokumentując historię miejscowości, regionu czy kraju (Kolbuszewski, 1996; Majdecka-Strzeżek, 2012).

Cmentarze zawsze budziły spore zainteresowanie wśród naukowców z wielu dziedzin, zwłaszcza historyków, kulturoznawców czy koneserów sztuki rzeźbiarskiej, malarskiej i architektury, ale także botaników (Jędrzejko i Walusiak, 2010). Nekropolie dostarczają różnorodnego materiału do badań nad minionymi kulturami, sposobami wykorzystania przez ludzi, zwierzęta i rośliny, czy też ekspansją flory (Fahmy i in., 2008).

Nekropolie są specyficznym typem terenów zieleni. Zdobiąc miejsca ciszy, spokoju i zadumy, ich zieleń uzupełnia szczupłe zasoby zieleni miejskiej (Celka i Żywica, 2004). W porównaniu z otoczeniem zieleń nekropolii ulega wolniejszym przemianom, będąc często ostoją dla wielu gatunków roślin zielnych oraz drzewiastych, zarówno rodzimych, jak i obcego pochodzenia.

Nic dziwnego, że flora naczyniowa cmentarzy na terenie wielu miast Polski lub całych regionów kraju (gmin czy województw) od lat była przedmiotem badań wielu botaników (Celka i Żywica, 2004; Chmielecki i Kucharski, 2015; Chojnacka, 2010; Czarna, 2001; 2004; Długozima, 2011; Dorda, 1995; Galea i in., 1993; Jędrzejko i Walusiak, 2010; Lisowska i in., 1994; Palacz, 1996; Siciński, 1989; Stachak i in., 1996; Stypiński, 1978; Szafran, 1959).

✉ pilarekd@up.poznan.pl

Przypuszcza się, że liczba cmentarzy w Polsce sięga 10–15 tys. (Siciński, 1986a; 1986b). Z danych Głównego Urzędu Statystycznego wynika, że w naszym kraju znajdują się 4062 cmentarze wpisane do rejestru zabytków (Mały rocznik..., 2009). W samym województwie śląskim jest ich 99.

Według danych z 2017 roku w Polsce istnieją 1172 żydowskie nekropole zwane kirkutami, z czego 247 wpisano do rejestru zabytków (Cmentarze..., 2017). W województwie śląskim znajduje się 65 cmentarzy żydowskich, z których 14 jest wpisanych do rejestru zabytków (Cmentarze..., 2017; Nasze Cmentarze..., 2017).

W Częstochowie znajdują się trzy zabytkowe cmentarze: Cmentarz Świętego Rocha, Cmentarz Kule oraz opisywany Cmentarz Żydowski, założony prawdopodobnie w 1799 roku, a wpisany na listę zabytków w 1986 roku. Dziś jest jednym z największych kirkutów w Polsce (Kirkuty..., 2017).

Głównym celem niniejszej pracy było wykonanie inwentaryzacji roślin drzewiastych występujących na terenie Cmentarza Żydowskiego w Częstochowie, a także wskazanie najważniejszych zagrożeń i określenie zaleceń ochronnych dla dendroflory tego obiektu. Wskazano najcenniejsze drzewa o obwodach pomnikowych i zbliżonych do pomnikowych. Ponadto zinwentaryzowano i opisano znajdujące się na cmentarzu macewy z motywami roślinnymi.

ZARYS HISTORII CMEN TARZA ŻYDOWSKIEGO W CZĘSTOCHOWIE

Żydzi mieszkali w Częstochowie już w połowie XVIII wieku. Rozmieszczono ich na terenach prywatnych, na których nie obowiązywało prawo miejskie. Liczba ludności pochodzenia żydowskiego zwiększyła się po drugim rozbiórce Polski. Pojawiali się wówczas żydowscy liweranci, czyli dostawcy obcej armii. Szacuje się, że w tym okresie na terenie Częstochowy przebywało około 30 tys. Żydów (Jakubowski, 2002; Paszkowski, 2012; staraczestochowa.pl 2017).

Cmentarz żydowski w Częstochowie powstał prawdopodobnie w 1799 roku, choć niektóre źródła mówią o 1780 roku (Jakubowski, 2002). Nekropolia powstała daleko od miasta, pod wsią Kucelin, co wiązało się z koniecznością korzystania z karawanu podczas pochówków. Droga prowadząca na cmentarz była

w bardzo złym stanie. Dlatego pod koniec lat osiemdziesiątych XIX wieku podjęto próbę zamknięcia i przeniesienia cmentarza bliżej miasta, ale ten pomysł nie spodobał się częstochowskiej społeczności i plan nie został zrealizowany. Z czasem powierzchnię kirkutu powiększono i ogrodzono. Od czasów powstania na cmentarzu pochowano kilka tysięcy osób, między innymi miejscowych cadyków i rabinów (Paszkowski, 2012).

Podczas II wojny światowej na cmentarzu Niemcy wykonywali liczne egzekucje ludności żydowskiej oraz Polaków pomagających Żydom. Do dziś nie jest znana lokalizacja wielu pochówków ofiar. W tym okresie kirkut uległ poważnym zniszczeniom. Władze okupacyjne postanowiły wywieźć część pomników wykonanych z cennych surowców do Niemiec, a wiele macew wyrwano i wykorzystano do wznoszenia umocnień w mieście (Kirkuty..., 2017; Paszkowski, 2012).

Po wojnie Kongregacja Wyznania Mojżeszowego prowadziła prace odtwarzające zniszczoną nekropolię. Cmentarz pełnił funkcje grzebalne aż do 1973 roku, kiedy to odbyły się ostatnie pochówki.

Poważnym zagrożeniem dla cmentarza stał się rozwój w okresie powojennym Huty Stali im. Bolesława Bieruta (obecnie ISD Huta Częstochowa), wraz z rozbudową stopniowo otaczającej kirkut. W 1953 roku dyrekcja huty zajęła bezprawnie 2,5 ha nekropolii i zażądała zamknięcia i przeniesienia cmentarza w inne miejsce. Po długim sporze, w 1989 roku zarząd huty odstąpił od próby przejęcia terenu cmentarza. Stało się tak dzięki wpisaniu nekropolii do rejestru zabytków w 1986 roku, rozpoczęciu budowy huty w Katowicach i wstrzymaniu rozbudowy miejscowej huty, a także przeszkodom prawnym; brak w Częstochowie cmentarza komunalnego, z którego mogłaby korzystać społeczność żydowska (Kirkuty..., 2017; Paszkowski, 2012).

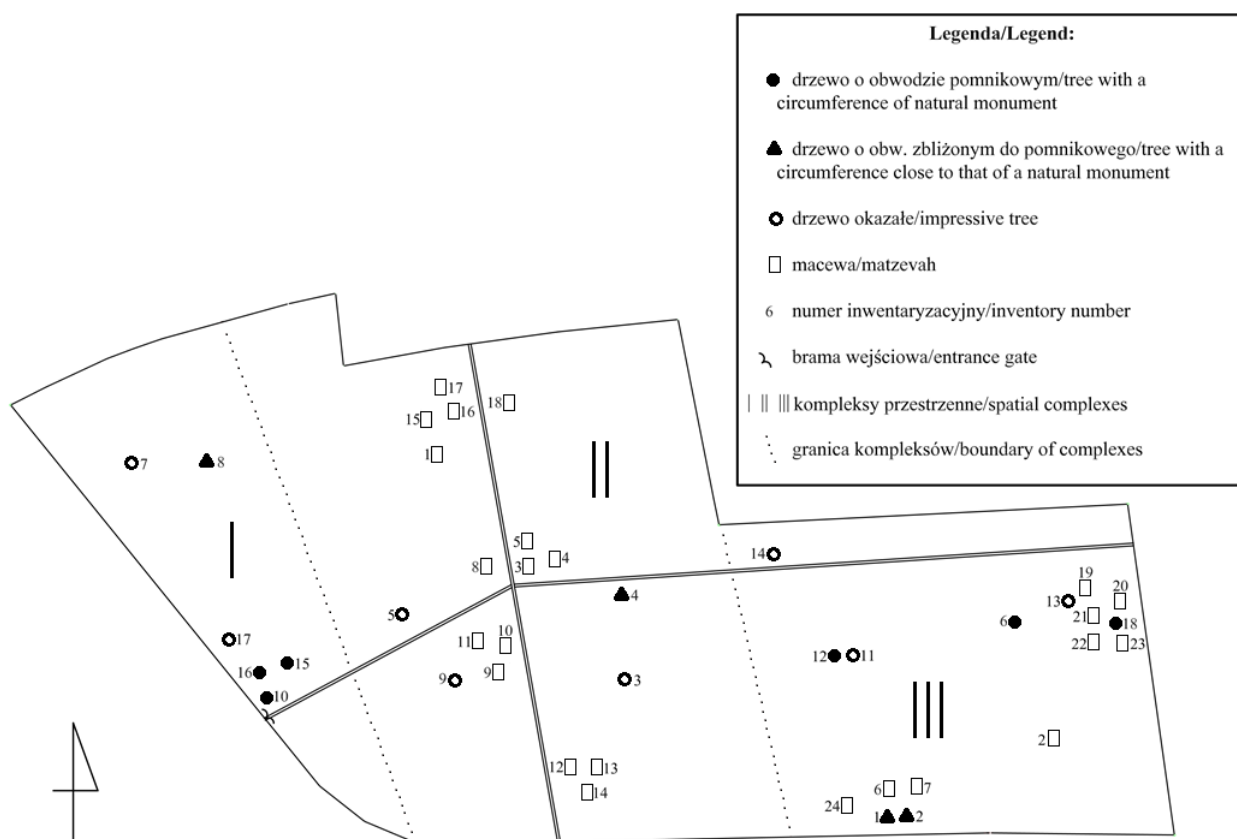
Stan obiektu jest bardzo zły, mimo prowadzonych doraźnych prac porządkowych i restauracyjnych, a także odnowieniu w 2012 roku (z inicjatywy władz miasta) bramy oraz pomnika ku czci ofiar zagłady. Wiele nagrobków jest przewróconych i rozbitych. Poważnym problemem jest bujna roślinność, która utrudnia dostęp do znacznej części macew. Ustronne położenie cmentarza, niekompletne ogrodzenie i niezamykana brama sprzyjają jego postępującej dewastacji (Kirkuty..., 2017).

Na cmentarzu żydowskim w Częstochowie, którego liczbę grobów szacuje się na 4–5 tys., kilkakrotnie przeprowadzano prace inwentaryzacyjne. W 1970 roku sporządzono szczegółowy plan cmentarza z uwzględnieniem numeracji grobów, wykonano również spis nagrobków mających polskie inskrypcje. W 1997 roku wykonano listę około 2000 nagrobków (www.zchor.org). W latach 2008–2012 udało się zidentyfikować około 50% macew (www.gidonim.com). Najlepszą, kompleksową dokumentację cmentarza wykonał i opublikował Paszkowski (2012). Projekt odtworzenia układu kompozycyjnego Cmentarza Żydowskiego w Częstochowie przedstawił Fabiańczyk (1989).

TEREN BADAŃ

Częstochowa (GPS 50°49'4"N, 19°8'18"E) jest położona nad rzeką Wartą w województwie śląskim i należy do powiatu częstochowskiego. Miasto liczy około 255 tys. mieszkańców i zajmuje powierzchnię 160 km². Częstochowa graniczy od północy z Kłobuckiem, od południa z Kozięłowami, od zachodu z Lublińcem, a od wschodu z Kielcami (Częstochowa, 2017).

Częstochowa znajduje się w strefie klimatu umiarkowanego, okres wegetacyjny trwa 221 dni. Zebrane dane meteorologiczne dla miasta przedstawiają się w sposób następujący: średnia temperatura wynosi 8,2°C, roczna amplituda temperatur osiąga 21,9°C, wahania temperatury w ciągu roku wynoszą 20,6°C.

Rys. 1. Granice badanego obiektu z rozmieszczeniem najcenniejszych drzew i zinwentaryzowanych macew. Numery na rysunku odpowiadają liczbom z tabeli 2 i 3

Fig. 1. Boundaries of the studied object with the layout of the most valuable trees and inventoried matzevahs. Numbers in the figure correspond to the numbers from Tables 2 and 3

Najcieplejszym miesiącem w roku jest lipiec, ze średnią temperaturą 17,7°C, a najzimniejszym styczeń – około 2,9°C. Na tym obszarze średnie opady roczne wynoszą 608 mm. W Częstochowie przeważają wiatry zachodnie i południowo-zachodnie, roczna przeciętna prędkość wiatru wynosi około 2,6 m/s (Climate-Data..., 2017; Kowalewski, 1988).

Zabytkowy Cmentarz Żydowski w Częstochowie jest położony około 10 km od centrum miasta w dzielnicy Zawodzie–Dąbie, przy ulicy Złotej (GPS: 50°47'56.4"N, 19°10'12"E). Od północnego-wschodu graniczy z zakładem metalurgicznym – ISD Huta Częstochowa. Obecnie kirkut zajmuje powierzchnię 8,5 ha. Dwukrotnie był powiększany, przez co można w nim wyróżnić trzy odrębne kompleksy przestrzenne (rys. 1; Cmentarze..., 2017; Fabiańczyk, 1989). Pierwszy kompleks jest najstarszą częścią z zachowaną aleją główną, rozpoczynającą się od bramy wejściowej i dalej biegnącą na wschód, aż do końca trzeciego kompleksu. Kompleksy drugi i trzeci są zachowane niemal w całości, stanowią poszerzenie kompleksu pierwszego w kierunku wschodnim. W tych częściach nekropoli pozostał regularny i w znacznym stopniu czytelny układ alei (rys. 1).

MATERIAŁY I METODY

Badania przeprowadzono na terenie Cmentarza Żydowskiego w Częstochowie w czasie jednego okresu wegetacyjnego od marca do czerwca 2017 roku.

Przynależność gatunkową poszczególnych roślin oznaczono za Senetą i Dolatowskim (2017). Częstość występowania gatunków określono na podstawie liczby osobników: 1–5 – bardzo rzadki, 6–10 – rzadki, 11–20 – sporadyczny, 21–40 – częsty, 41–80 – bardzo częsty, >81 – pospolity. Charakterystykę dendroflory przeprowadzono, korzystając z opracowań Jackowiaka (1993) oraz Żukowskiego i Jackowiaka (1995). Gatunki obce sklasyfikowano według Tokarskiej-Guzik i in. (2012).

Przeprowadzone prace obejmowały pomiar obwodu drzewa (pomierzono drzewa o obwodach powyżej 30 cm) taśmą mierniczą na wysokości 1,3 m z dokładnością do 1 cm. Drzewa zrosnięte u podstawy, a rozdzielające się na wysokości poniżej 1,3 m traktowano jako osobne egzemplarze. Obwody pomnikowe dla drzew określono według klasyfikacji Rucińskiego

(1998). Najcenniejsze drzewa podzielono na trzy kategorie: osiagające obwody pomnikowe, o obwodach zbliżonych do pomnikowych (10% mniejsze niż pomnikowe) oraz o obwodach okazałych (20% mniejsze niż pomnikowe). Podano ich lokalizację (GPS). Pomierzono także powierzchnię zajmowaną przez krzewy (m²).

Następnie pomierzono wysokości drzew wysokościomierzem optycznym SUUNTO PM-5/1520 z dokładnością do 0,5 m.

Stan zdrowotny oceniono, posługując się klasyfikacjami Kamińskiego i Czerniaka (2000) oraz Łakomego i in. (2008).

Zinventaryzowano i opisano również wszystkie zachowane macewy, na których znajdowały się motywy roślinne oraz określono ich stan i lokalizację (GPS).

WYNIKI

Charakterystyka dendroflory

Na terenie zabytkowego Cmentarza Żydowskiego w Częstochowie zinventaryzowano 2124 okazy roślin drzewiastych, w tym 1137 drzew reprezentujących 11 gatunków, 151 krzewów 7 gatunków oraz 836 okazów pnączy – bluszczu pospolitego *Hedera helix*, który porasta znaczną część cmentarnych drzew. Osobniki bluszczu płożące się po gruncie zajmują około 75% powierzchni cmentarza. Zinventaryzowane rośliny reprezentują ogółem 19 gatunków, które należą do 18 rodzajów i 15 rodzin (tab. 1). Większość, bo aż 12 rodzin reprezentuje tylko jeden gatunek. Do rodziny *Rosaceae* należą trzy gatunki, a do rodziny *Aceraceae* i *Oleaceae* po dwa gatunki (tab. 1).

W dendroflorze cmentarza gatunki rodzime (16) przeważają nad obcymi (3 gatunki – robinia akacjowa *Robinia pseudoacacia*, klon jesionolistny *Acer negundo* oraz lilak pospolity – *Syringa vulgaris*). Dwa gatunki obcego pochodzenia to zadomowione inwazyjne drzewa północnoamerykańskie – robinia akacjowa oraz klon jesionolistny.

Na cmentarzu najliczniej występują (tab. 1): pnącze – bluszcz pospolity (39,4% ogółu okazów) oraz robinia akacjowa (30,6%). Ponadto dość licznie pojawiają się klon pospolity *Acer platanoides* (10,9%), brzoza brodawkowata *Betula pendula* (5%), a rzadziej wiąz górski *Ulmus glabra*, ekspansywny klon

Tabela 1. Wykaz gatunków Cmentarza Żydowskiego w Częstochowie przedstawiający liczbę okazów, udział oraz częstość występowania

Table 1. A list of species in the Jewish Cemetery in Częstochowa, showing the number of specimens, share and constancy

Lp. No	Łacińska nazwa gatunkowa Latin species name	Rodzina Family	Liczba osobników Number of specimens	Udział Share %	Częstość Constancy
1	<i>Acer negundo</i> L.	<i>Aceraceae</i>	34	1,6	częsty frequent
2	<i>Acer platanoides</i> L.	<i>Aceraceae</i>	232	10,9	pospolity common
3	<i>Betula pendula</i> Roth.	<i>Betulaceae</i>	106	5,0	pospolity common
4	<i>Cornus sanguinea</i> L.	<i>Cornaceae</i>	3	0,1	bardzo rzadki very rare
5	<i>Corylus avellana</i> L.	<i>Corylaceae</i>	7	0,3	rzadki rare
6	<i>Crataegus monogyna</i> Jacq.	<i>Rosaceae</i>	9	0,4	rzadki rare
7	<i>Euonymus europaeus</i> L.	<i>Celastraceae</i>	2	0,1	bardzo rzadki very rare
8	<i>Fraxinus excelsior</i> L.	<i>Oleaceae</i>	14	0,7	rozproszony scattered
9	<i>Hedera helix</i> L.	<i>Araliaceae</i>	836	39,4	pospolity common
10	<i>Prunus padus</i> L.	<i>Rosaceae</i>	12	0,6	rozproszony scattered
11	<i>Pinus sylvestris</i> L.	<i>Pinaceae</i>	2	0,1	bardzo rzadki very rare
12	<i>Populus alba</i> L.	<i>Salicaceae</i>	23	1,1	częsty frequent
13	<i>Pyrus communis</i> L.	<i>Rosaceae</i>	9	0,4	rzadki rare
14	<i>Rhamnus cathartica</i> L.	<i>Rhamnaceae</i>	5	0,2	bardzo rzadki very rare
15	<i>Robinia pseudoacacia</i> L.	<i>Fabaceae</i>	651	30,6	pospolity common
16	<i>Sambucus nigra</i> L.	<i>Caprifoliaceae</i>	94	4,4	pospolity common
17	<i>Syringa vulgaris</i> L.	<i>Oleaceae</i>	19	0,9	rozproszony scattered
18	<i>Tilia cordata</i> Mill.	<i>Tiliaceae</i>	27	1,3	częsty frequent
19	<i>Ulmus glabra</i> Huds.	<i>Ulmaceae</i>	39	1,8	częsty frequent

jesionolistny oraz lipa drobnolistna *Tilia cordata*. Górne piętro drzewostanu tworzy głównie robinia akacjowa z domieszką klonu pospolitego oraz brzozy brodawkowatej. W dolnym piętrze rosną lipy drobnolistne, wiązy górskie, jesiony wyniosłe oraz sosna pospolita *Pinus sylvestris*.

Zinwentaryzowane na terenie cmentarza krzewy zajmują łącznie powierzchnię 702 m². Dominuje wśród nich bez czarny *Sambucus nigra* porastający około 60% powierzchni cmentarza (421 m²), towarzyszą mu lilak pospolity *Syringa vulgaris* (18% – 125 m²) i głóg jednoszyjkowy *Crataegus monogyna* (10% – 71 m²). Pozostałe gatunki: czeremcha pospolita *Prunus padus*, leszczyna pospolita *Corylus avellana*, dereń świdwa *Cornus sanguinea*, szakłak pospolity *Rhamnus catharticus* i trzmielina europejska *Euonymus europaeus* pokrywają niewielkie powierzchnie, wynoszące 3–27 m².

Na obszarze kirkutu w Częstochowie pomierzono drzewa o obwodach od 30 cm do 409 cm. Najwięcej jest osobników najmłodszych o obwodach 30–39 cm (206 – 18,1%) oraz młodych drzew z dziewięciu kolejnych klas obwodów, mierzących 40–129 cm (789 – 69,4%). Są to głównie robinie akacjowe i klony pospolite. Znacznie mniej jest starszych drzew o obwodach 130–209 cm (130 – 11,4%), a najmniej tych najgrubszych o obwodach 210–409 cm (12 – 1,1%).

Wysokość pomierzonych drzew wynosi 6,5–32 m. Większość (52 drzewa; 64,2%) mierzy od 16 m do 25 m. Z pozostałych klas wysokości najliczniejsze są drzewa mierzące 11–15 m (11–13,6%) oraz 6–10 m

(9–11,1%). Najmniej jest najwyższych drzew o wysokości 26–30 m (7–8,6%) oraz 31–35 m (2–2,5%).

Większość drzew rosnących na opisywanym cmentarzu to młode, a w konsekwencji zdrowe okazy. Dłatego stan zdrowotny większości z nich jest bardzo dobry (68,3%). Są to rośliny w pełni zdrowe, które nie wymagają przeprowadzenia zabiegów pielęgnacyjnych. W dobrym stanie jest około 21,2% drzewa, wymagając tylko wykonania niewielkich cięć pielęgnacyjnych polegających na przycinaniu koron. W średnim stanie jest 6,16%, w złym oraz bardzo złym, odpowiednio, 1,32% i 0,97%, a 2% jest drzewami martwymi.

Na terenie cmentarza zinwentaryzowano 18 najcenniejszych drzew o znacznych obwodach (tab. 2): sześć o obwodach pomnikowych (33%), cztery o obwodach zbliżonych do pomnikowych (22%), osiem o obwodach okazałych (45%). Najokazalsze drzewa Cmentarza Żydowskiego w Częstochowie to brzozy brodawkowate (5 drzew), klony pospolite i robinie akacjowe (po 4 drzewa), topole białe (3 drzewa) oraz po jednym drzewie klonu jesionolistnego i wiązu górskiego. Najgrubszymi i najwyższymi drzewami badanego obiektu są dwie topole białe *Populus alba* o obwodach 407 i 403 cm i wysokościach, odpowiednio, 32 i 31,5 m. Niestety pierwsze drzewo obumarło, a drugie zamiera. Trzy drzewa: robinia akacjowa, klon pospolity i wiąz górski (nr 4, 5 i 9), o obwodach pomnikowych i w bardzo dobrym lub dobrym stanie zdrowotnym, wytypowano do ochrony w formie pomników przyrody (tab. 2).

Tabela 2. Wykaz najcenniejszych drzew Cmentarza Żydowskiego w Częstochowie
Table 2. A list of the most valuable trees in the Jewish Cemetery in Częstochowa

Lp. No.	Łacińska nazwa gatunkowa Latin species name	Obwód Circumference cm	Obwód pomnikowy Monumental circumference cm	Stan zdrowotny Health condition (0–5)	Wysokość Height m	Lokalizacja GPS GPS location
1	2	3	4	5	6	7
1	<i>Populus alba</i>	407	400	4	32	E19°10'6,00" N50°47'57,00"
2	<i>Populus alba</i>	403	400	5	31,5	E19°10'6,00" N50°47'57,00"
3	<i>Populus alba</i>	340	400	3	31,5	E19°10'4,00" N50°47'58,00"
4	<i>Robinia pseudoacacia</i>	301	300	0	22,5	E19°10'16,00" N50°47'58,00"

Tabela 2 – cd. / Table 2 – cont.

1	2	3	4	5	6	7
5	<i>Acer platanoides</i>	276	225	1	27	E19°10'6,00" N50°47'57,00"
6	<i>Robinia pseudoacacia</i>	250	300	0	26,5	E19°10'16,00" N50°47'58,00"
7	<i>Robinia pseudoacacia</i>	243	300	0	24	E19°10'16,00" N50°47'58,00"
8	<i>Robinia pseudoacacia</i>	240	300	1	23	E19°10'21,00" N50°47'58,00"
9	<i>Ulmus glabra</i>	240	225	1	26,5	E19°10'23,00" N50°47'58,00"
10	<i>Acer negundo</i>	225	225	2	19,5	E19°10'19,00" N50°47'58,00"
11	<i>Acer platanoides</i>	203	225	0	23,5	E19°10'4,00" N50°47'59,00"
12	<i>Acer platanoides</i>	200	225	1	20,5	E19°10'10,00" N50°47'57,00"
13	<i>Betula pendula</i>	194	200	1	23	E19°10'18,00" N50°47'55,00"
14	<i>Betula pendula</i>	192	200	1	24,5	E19°10'18,00" N50°47'55,00"
15	<i>Acer platanoides</i>	190	225	0	22	E19°10'4,00" N50°47'59,00"
16	<i>Betula pendula</i>	185	200	1	19,5	E19°10'13,00" N50°47'58,00"
17	<i>Betula pendula</i>	176	200	1	17,5	E19°10'9,00" N50°47'58,00"
18	<i>Betula pendula</i>	163	200	1	22	E19°10'13,00" N50°47'57,00"

Cieniowanie – typowane pomniki przyrody.

Shading – proposed natural monuments.

Macewy z motywami roślinnymi

Cechą charakterystyczną wszystkich żydowskich cmentarzy są macewy, czyli kamienne tablice nagrobne. Zinwentaryzowane macewy mają zazwyczaj kształt prostokąta, są wykonane z szarego piaskowca, rzadziej z wapienia. Składają się z niedużego cokołu, inskrypcji i części reliefowej, gdzie znajduje się płaskorzeźba, która w symboliczny sposób prezentuje imię lub przydomek zmarłej osoby, jej zawód, pełnione funkcje, cechy charakteru bądź zasługi dla gminy żydowskiej. Dość często, prócz cech osobowych zmarłego, nagrobne płaskorzeźby ukazują symbole na trwałe związane ze śmiercią, wśród nich często spotykany symbol drzewa (np. macewa 2). W większości zinwentaryzowane macewy mają zwieńczenie półkolistą (np. macewa 5), rzadziej prostokątne (np. macewa 21).

Na zabytkowym Cmentarzu Żydowskim w Częstochowie pozostały zaledwie 24 macewy z zachowanymi motywami roślinnymi. Było ich znacznie więcej, ale zostały zniszczone. Wykonano spis oraz opis tych macew, zaznaczając także ich lokalizację GPS (tab. 3).

Kiedyś żydowskie nagrobki były niezwykle kolorowe, malowano je, używając najczęściej koloru niebieskiego, żółtego lub czerwonego. Wśród nagrobków znajdujących się na kirkucie odnaleziono jeden wyróżniający się dobrze zachowanymi śladami kolorowej farby (macewa 23). Macewa ta w części reliefowej przedstawia symbol złamanego drzewa.

Na opisanych nagrobkach znajduje się wiele znaków i symboli, które czasem trudno zinterpretować. Najważniejsze symbole są umieszczone pośrodku. Aby wyjaśnić żydowską symbolikę znajdującą się na zinwentaryzowanych macewach, posłużono się opracowaniem Podolskiej i Walickiego (1997). Brano pod uwagę wszystkie symbole z motywem roślinnym, jak również inne, np. zwierzęce, gdy występowały na tej samej macewie. Na nagrobkach stwierdzono wymienione i opisane poniżej symbole.

- *Dłonie ułożone w gest błogosławieństwa* – symbol umieszczany na macewach kapłanów oraz potomków arcykapłana Aarona. Dłonie oznaczają, że zmarły mężczyzna, wywodzący się z rodu Aarona, był darzony dużym szacunkiem, mógł również

Tabela 3. Wykaz macew z motywami roślinnymi Cmentarza Żydowskiego w Częstochowie
Table 3. A list of matzevahs with foliage ornaments in the Jewish Cemetery in Częstochowa

Numer macewy Matzevah no.	Opis macewy Matzevah description	Stan macewy Matzevah condition	Lokalizacja GPS GPS location
1	2	3	4
1	macewa z symbolem gwiazdy Dawida matzevah with the symbol of the Star of David	dobry, zniszczona inskrypcja good, destroyed inscription	E19°10'10,00" N50°47'59,00"
2	macewa z symbolem drzewa matzevah with a tree symbol	bardzo dobry very good	E19°10'21,00" N50°47'56,00"
3	macewa z symbolem winorośli matzevah with a vine symbol	bardzo dobry very good	E19°10'12,00" N50°47'58,00"
4	macewa z wieńcem kwiatowym matzevah with a floral wreath	bardzo dobry very good	E19°10'12,00" N50°47'58,00"
5	macewa z wieńcem kwiatowym matzevah with a floral wreath	bardzo dobry very good	E19°10'12,00" N50°47'58,00"
6	macewa z symbolem drzewa matzevah with a tree symbol	dobry, uszkodzona inskrypcja good, damaged inscription	E19°10'18,00" N50°47'55,00"
7	macewa z symbolem winorośli matzevah with a vine symbol	bardzo dobry very good	E19°10'18,00" N50°47'55,00"
8	macewa z symbolem drzewa matzevah with a tree symbol	dobry, uszkodzone zwieńczenie good, damaged finial	E19°10'11,00" N50°47'58,00"
9	macewa z symbolem drzewa matzevah with a tree symbol	bardzo dobry very good	E19°10'11,00" N50°47'57,00"
10	macewa z symbolem drzewa matzevah with a tree symbol	bardzo dobry very good	E19°10'11,00" N50°47'57,00"
11	macewa z symbolem drzewa i ptaka matzevah with a tree and bird symbol	dobry, uszkodzone zwieńczenie good, damaged finial	E19°10'11,00" N50°47'57,00"
12	macewa z symbolem palmy matzevah with a palm tree symbol	bardzo dobry very good	E19°10'12,00" N50°47'56,00"
13	macewa z symbolem drzewa matzevah with a tree symbol	bardzo dobry very good	E19°10'12,00" N50°47'56,00"
14	macewa z symbolem drzewa i ptaka matzevah with a tree and bird symbol	zły, brak zwieńczenia i znacznej części inskrypcji bad, a finial and a significant part of the inscription absent	E19°10'12,00" N50°47'56,00"
15	macewa z wieńcem kwiatowym matzevah with a floral wreath	bardzo dobry very good	E19°10'10,00" N50°48'0,00"
16	macewa z symbolem gwiazdy Dawida matzevah with the symbol of the Star of David	bardzo dobry very good	E19°10'10,00" N50°48'0,00"
17	macewa z symbolem gwiazdy Dawida matzevah with the symbol of the Star of David	bardzo dobry very good	E19°10'10,00" N50°48'0,00"

Tabela 3 – cd. / Table 3 – cont.

1	2	3	4
18	macewa z symbolem korony otoczona liśćmi matzevah with the crown symbol surrounded by leaves	bardzo dobry very good	E19°10'11,00" N50°48'0,00"
19	macewa z symbolem drzewa i winorośli matzevah with tree and vine symbols	bardzo dobry very good	E19°10'23,00" N50°47'58,00"
20	macewa z symbolem drzewa matzevah with a tree symbol	bardzo dobry very good	E19°10'23,00" N50°47'58,00"
21	macewa z symbolem dłoni w geście błogosła- wieństwa otoczone różami matzevah with Cohanim hands surrounded by roses	bardzo dobry very good	E19°10'23,00" N50°47'58,00"
22	macewa z symbolem palmy matzevah with a palm tree symbol	bardzo dobry very good	E19°10'22,00" N50°47'58,00"
23	macewa z symbolem drzewa matzevah with a tree symbol	dobry, brak dolnej części inskrypcji good, a lower part of the inscrip- tion absent	E19°10'16,00" N50°47'55,00"
24	macewa z symbolem drzewa i winorośli matzevah with tree and vine symbols	zły, brak zwieńczenia i inskrypcji bad, a finial and the inscription absent	E19°10'23,00" N50°47'58,00"

mieć nazwisko takie, jak: Cohenn, Kac, Kahan, Katz, Kogan, Kohen lub Kon (np. macewa 21).

- *Drzewo / drzewa* – symbol mający kilka znaczeń. Może oznaczać zarówno życie i odpoczynek w raju, jak i żałobę. Złamane drzewo może symbolizować przedwczesną nagłą śmierć, natomiast jeżeli z drzewa wyrastają liście, oznacza to śmierć w młodym wieku (np. macewa 2).
- *Gwiazda Dawida* – często spotykany symbol oznaczający przynależność do narodowości żydowskiej (np. macewa 1).
- *Palma* – symbol Judy, czyli obfitości i odkupienia narodowego (np. macewa 22).
- *Ptak / ptaki* – symbol duszy. Jeżeli na nagrobku znajduje się ptak z piskletami, to ich liczba oznacza liczbę dzieci, które zostały osierocone przez zmarłą matkę. Ptaki mogą być również nawiązaniem do imion Fajgel lub Cypora (np. macewa 14).
- *Winorośl / winne grona* – oznaczają lud Izraela, który jak winorośl z Egiptu rozrósł się po Ziemi

Obiecanej. Symbol oznacza także bogactwo duchowe i materialne, owocną pracę, a w wypadku nagrobka kobiecego – płodność (np. macewa 7).

- *Korona* – symbol o wielu znaczeniach. Można ją odnaleźć na grobach rabinów czy osób, które cieszyły się dużym uznaniem i szacunkiem. Korona oznacza również prawość, pobożność, doskonałość, uczynność, ale też głowę rodziny i wierność (macewa 18).

ZALECENIA

W pierwszej kolejności należałoby usunąć samosiew gatunków inwazyjnych obcego pochodzenia, głównie robinii, która zdominowała dendroflorę cmentarza, ale także ekspansywnego klonu jesionolistnego, a następnie wyciąć samosiewy rodzimych gatunków, głównie klonu pospolitego i bzu czarnego. Trzeba pozostawić okazalsze drzewa robinii (np. rosnące w alejach oraz dorodne solitery), które mają walory dekoracyjne

i biocenotyczne. Koniecznie należy pozostawić okazałe klony pospolite i brzozy oraz część krzewów bzu czarnego, które nie zagrażają macewom ani nie kolidują z układem przestrzennym cmentarza. Prace te wymagają zatrudnienia specjalistycznych firm arborystycznych.

Trzeba jak najszybciej usunąć martwe lub zamierające drzewa mogące stanowić potencjalne zagrożenie (poprzez łamanie się konarów czy całych drzew) dla osób odwiedzających kirkut. Tu szczególnie ważne jest fachowe wykonanie cięć.

W miarę możliwości należy pozostawiać drzewa, które są podporą dla okazałych osobników bluszczu pospolitego, który jest cennym gatunkiem cmentarnym. Nie usuwać też bluszczu płożącego się po ziemi, chyba że zagrażałby nagrobkom.

Należałoby jak najszybciej sporządzić projekt rewitalizacji Cmentarza Żydowskiego w Częstochowie, z rozdziałem poświęconym dendroflorze tego obiektu. Po wycięciu wielu gatunków samosiewów należałoby przywrócić pierwotny charakter nekropolii, zgodny z układem przestrzennym i warunkami siedliskowymi. W projekcie powinno się znaleźć proponowane rozmieszczenie roślin drzewiastych wskazanych do wprowadzania na cmentarzu. Warto byłoby wprowadzić gatunki tradycyjnie sadzone na cmentarzach, nie tylko żydowskich (np. cis pospolity czy żywotniki i cyprysiki). Trzeba by także zalecić dosadzenie brakujących drzew w alejach cmentarnych i posadzenie nowych alei, np. lipowych czy klonowych.

PODSUMOWANIE

Na terenie zabytkowego Cmentarza Żydowskiego w Częstochowie zinwentaryzowano 2124 okazy roślin drzewiastych, głównie drzew, rzadziej krzewów i pnączy. Rośliny te należą do 19 gatunków z 15 rodzin. W większości (74%) są to młode okazy o obwodach do 120 cm, dlatego stan zdrowotny większości z nich jest bardzo dobry (68,3%) lub dobry (21,2%).

Na terenie cmentarza rośnie 18 cennych drzew o znacznych obwodach, z których trzy spełniają warunki pomników przyrody.

Zaniechane od lat zabiegi pielęgnacyjne doprowadziły do zaniku pierwotnego układu przestrzennego cmentarza i powstania kompleksu leśnego z dominującymi w drzewostanie robiniami akacją, klonem

pospolitym i brzozą brodawkowatą, a bzem czarnym i bluszczem pospolitym w warstwie krzewów. Zaniebdania te wynikają z braku gospodarza, który zatroszczyłby się o stan terenu. Do dziś nie jest uregulowany stan prawny cmentarza.

Niekontrolowana ekspansja roślin drzewiastych utrudnia lub często uniemożliwia poruszanie się po cmentarzu lub wśród nagrobków. Rośliny niszczą też wiele cennych macew poprzez chaotyczne rozsiewanie się na nich lub w ich pobliżu.

Na cmentarzu dobrze zachowały się jedynie 24 macewy z motywami roślinnymi. Pozostałe znajdują się w bardzo złym stanie lub są zrujnowane. Najczęściej powtarzającym się symbolem jest motyw drzewa, który pojawia się na 12 macewach. Dość licznym motywem jest winorośl zilustrowana na czterech nagrobkach czy gwiazda Dawida użyta trzy razy, mniej liczne to: ptaki, palma, dłonie w geście błogosławieństwa i korona.

Reasumując, zaniedbana od lat dendroflora Cmentarza Żydowskiego w Częstochowie wymaga szybkiego uporządkowania poprzez gruntowne cięcia, które muszą być wykonywane przez jednostki specjalistyczne, pod stałym nadzorem konserwatorskim. Jej obecny stan zagraża zarówno osobom licznie odwiedzającym cmentarz, jak i cennym nagrobkom – macewom.

PIŚMIENNICTWO

- Celka, Z., Żywica, J. (2004). Flora naczyniowa wybranych cmentarzy Ostrowa Wielkopolskiego i okolicy [Vascular plants of selected cemeteries of Ostrów Wielkopolski and the surrounding area]. Roczn. AR Poznań, 363, Bot., 7, 11–31.
- Chmielecki, B., Kucharski, L. (2015). Dendroflora cmentarzy w gminie Uniejów – stan i problemy ochrony [Dendroflora of cemeteries in the Uniejów commune – the state and protection problems]. Biul. Uniej., 4, 113–130.
- Chojnacka, M. (2010). Założenia cmentarne w krajobrazie wsi Lednickiego Parku Krajobrazowego. Kompozycje, zagrożenia, problemy rewaloryzacji [Cemetery planting designs in the rural landscape of the Lednicki Landscape Park. Compositions, threats, revalorization problems]. Acta Sci. Pol., Administratio Locorum, 9(2), 17–28.
- Climate-Data.org: Dane o klimacie dla miast na całym świecie (2017). Pobrano 11 czerwca 2017 roku z: <https://pl.climate-data.org>.

- Cmentarze żydowskie w Polsce: stan 2017 (2017). Pobrano 11 czerwca 2017 roku z: <https://sztetl.org.pl/pl/tradycja-i-kultura-zydowska/religia/cmentarze-zydowskie-w-polsce-stan-2017>.
- Czarna, A. (2001). Flora naczyniowa cmentarzy ewangelickich w Koźminie i Koźmińcu (Nizina Wielkopolska) [Vascular plants of Protestant cemeteries in Koźmin and Koźminiec (Wielkopolska Lowland)]. *Rocz. AR Pozn.*, 334, Bot., 4, 27–37.
- Czarna, A. (2004). Flora naczyniowa cmentarzy na terenie Jarocina [Vascular plants of the cemeteries in the Jarocin municipal area]. *Rocz. AR Pozn.*, 363, Bot., 7, 33–45.
- Częstochowa (2017). Pobrano 11 czerwca 2017 roku z: <http://czestochowa.pl>.
- Długozima, A. (2011). Cmentarze, jako ogrody żywych i umarłych [Cemeteries as a gardens of the living and the dead]. Warszawa: Wyd. Sztuka Ogrodu Sztuka Krajobrazu.
- Dorda, A. (1995). Ciekawostki dendrologiczne na cmentarzu żydowskim w Cieszynie [The dendrological curiosities in the Jewish cemetery in Cieszyn]. *Wszechświat*, 86, 12, 320–321.
- Fabiańczyk, A. (1989). Projekt odtworzenia układu kompozycyjnego Cmentarza Żydowskiego w Częstochowie. Lokalizacja lapidarium. Kompozycja zieleni [A project to recreate the composition design of the Jewish Cemetery in Częstochowa]. Manuskrypt. Katowice.
- Fahmy, A. G., Khodary, S., Fadl, M., El Garf, I. (2008). Plant macroremains from an elite cemetery at Predynastic Hierakonpolis, Upper Egypt. *Int. J. Bot.*, 4(2), 205–212.
- Galera, H., Sudnik-Wójcikowska, B., Lisowska, M. (1993). Flora cmentarzy lewobrzeżnej Warszawy na tle flory miasta [Flora of the cemeteries of left-bank Warsaw against the background of the city's flora]. *Fragm. Florist. Geobot.*, 38, 1, 237–261.
- Jackowiak, B. (1993). Atlas rozmieszczenia roślin naczyniowych w Poznaniu [Atlas of distribution of vascular plants in Poznań]. *Pr. Zakł. Takson. Rośl. UAM Pozn.*, 2.
- Jakubowski, Z (red., 2002). Z dziejów Żydów w Częstochowie [From the history of Jews in Częstochowa]. Częstochowa: Wyd. WSP.
- Jędrzejko, K., Walusiak, E. (2010). Wieloaspektowość i specyfika kulturowa badań przyrodniczych na cmentarzach w nawiązaniu do analiz florystycznych i fitosocjologicznych na obszarze Podbeskidzia Zachodniokarpackiego [Multifaceted and cultural character of nature studies in cemeteries in reference to floristic and phytosociological analyses in the West Carpathian Podbeskidzie region]. *Probl. Ekol.*, 14(2), 98–105.
- Kamiński, B., Czerniak, A. (2000). Badanie drzewostanów oraz sporządzenie opinii naukowej kwalifikującej do stworzenia wykazu inwentaryzacyjnego starych, cennych drzew na terenie miasta Poznania [Study of tree stands and a scientific opinion qualifying to create an inventory list of old, valuable trees in the city of Poznań]. Maszynopis. Kat. Inż. Leśn. UP Poznań.
- Kirkuty – cmentarze żydowskie w Polsce – Jewish cemeteries in Poland (2017). Pobrano 11 czerwca 2017 roku z: <http://kirkuty.xip.pl>.
- Kolbuszewski, J. (1996). Cmentarze [Cemeteries]. Wrocław: Wyd. Dolnośląskie.
- Kowalewski, L. (1988). Parki, rezerwy i pomniki przyrody województwa częstochowskiego [Parks, reserves and nature monuments in the Częstochowskie province]. Poznań: Wyd. Nauk. UAM.
- Lisowska, M., Sudnik-Wójcikowska, B., Galera, H. (1994). Flora cmentarzy lewobrzeżnej Warszawy – wybrane aspekty analizy siedliskowej [Flora of cemeteries in left-bank Warsaw – selected aspects of habitat analysis]. *Fragm. Florist. Geobot.*, 1, 19–31.
- Łakomy, P., Nowik, K., Góral, J. (2008). Stan zdrowotny drzew pomnikowych na terenie Wrocławia [Health condition of monumental trees in the city of Wrocław]. Poznań: Kat. Fitopatol. Leśn.
- Majdecka-Strzeżek, A. (2012). Historyczne cmentarze ogrody pamięci, jako wyróżniki krajobrazu kulturowego [Historical cemeteries, memorial gardens as landmarks in the cultural landscape]. Kraków: Wyd. Polit. Krak.
- Mały Rocznik Statystyczny Polski (2009). Warszawa: GUS.
- Nasze Cmentarze. Inicjatywa Społeczna na rzecz cmentarzy żydowskich w województwie śląskim (2013). Będzin: Fundacja Brama Cukermana. Pobrano z: <http://www.bramacukermana.com/new/Raport.pdf>.
- Palacz, T. (1996). Cmentarze żydowskie w Wielkopolsce [Jewish cemeteries in Wielkopolska]. W: Miejsca i obiekty historyczne, chrześcijańskie i judaistyczne [Historical, Christian and Jewish historical sites and objects] (s. 131–173). Poznań: Wielkopolski Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Poznaniu.
- Paszkowski, W. (2012). Cmentarz Żydowski w Częstochowie [Jewish cemetery in Częstochowa]. Częstochowa: Muzeum Częstochowskie.
- Podolska, J., Walicki, J. (1997). Przewodnik po cmentarzu Żydowskim w Łodzi [Guide to the Jewish cemetery in Łódź]. Łódź: Studio Bilbo.
- Ruciński, P. (1998). Motywy i kryteria uznawania twórców przyrody za pomniki [Motives and criteria for recognizing the creations of nature as nature monuments]. *Las Pol.*, 23, 7–10.

- Seneta, W., Dolatowski, J. (2017). Dendrologia [Dendrology]. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Siciński, J. (1989). Zielen łódzkich cmentarzy [Greenery of cemeteries in Łódź]. W: R. Olaczek, G. Ojrzyńska (red.), W obronie zieleni miasta [In defence of urban greenery] (s. 35–41). Łódź: Wyd. Uniw. Łódzk.
- Siciński, J. T. (1986a). Zielen cmentarzy – aktualny problem ochrony i kształtowania środowiska [Greenery of cemeteries – a current problem of environment protection and management]. Roczn. Dendrol., 34, 189–198.
- Siciński, J. T. (1986b). Zielen polskich nekropolii [Greenery of Polish necropolises]. Aura, 11, 17–18.
- Stachak, A., Zieliński, J., Ronewicz, P. (1996). Stare drzewa i krzewy Szczecina [Old trees and shrubs of Szczecin]. Zesz. Nauk. AR Szczec., Roln. Ser. Przyr., 170, 61, 3–33.
- staraczestochowa.pl (2017). Pobrano 11 czerwca 2017 roku z: <http://staraczestochowa.pl>.
- Stypiński, P. (1978). Drzewa i krzewy cmentarzy Olsztyna [Trees and shrubs of Olsztyn cemeteries]. Roczn. Dendrol., 31, 153–161.
- Szafran, H. (1959). Miasto Poznań i okolice [The city of Poznań and its vicinity]. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Tokarska-Guzik, B., Dajdok, Z., Zając, M., Zając, A., Urbisz, A., Danielewicz, W., Hołdyński, C. (2012). Rośliny obcego pochodzenia w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem gatunków inwazyjnych [Alien plants in Poland with particular emphasis on invasive species]. Warszawa: GDOŚ.
- Żukowski, W., Latowski, K., Jackowiak, B., Chmiel, J. (1995). Rośliny naczyniowe Wielkopolskiego Parku Narodowego [Vascular plants of the Wielkopolski National Park]. Poznań: Bogucki Wyd. Nauk.
- www.zchor.org.
- www.gidonim.com

DENDROFLORA OF THE HISTORIC JEWISH CEMETERY IN CZĘSTOCHOWA

ABSTRACT

A total of 2124 specimens of woody plants belonging to 19 species and 15 families were inventoried in the historic Jewish Cemetery in Częstochowa. The most common tree species include black locust *Robinia pseudoacacia*, Norway maple *Acer platanoides* and silver birch *Betula pendula*. Black elder *Sambucus nigra* is predominant among shrubs. Young trees with circumferences of 30–120 cm and between 16 and 25 m high are the most numerous. The health condition of inventoried trees is mostly regarded as very good and good. Three out of 18 valuable trees were selected for protection as natural monuments. 24 headstone matzevahs with foliage motifs were also inventoried and described at the necropolis. The dendroflora of the park is untended and requires prompt tending operations, because it poses a hazard for numerous visitors and for the valuable matzevahs.

Keywords: dendroflora, matzevahs, Jewish Cemetery, Częstochowa